

DOREEN FLIERMAN

GER GROOT

BAS HEIJNE

PAUL HUVENNE

ARNOUD ODDING

MARLEEN STIKKER

DE NAAKTE WAARHEID

RIJKSMUSEUM TWENTHE, ENSCHEDE

WAANDERS UITGEVERS, ZWOLLE

‘Stuifzand dit
leven, vliegend
schuim’

De uitvinding van het sceptische individu

Op de Hollandse ‘gouden eeuw’ volgde de ‘lange’ achttiende eeuw, de periode van circa 1670 tot 1830. Een tijdvak waar Nederlandse historici en kunsthistorici traditioneel minder aandacht voor hebben, omdat ze het zien als anderhalve eeuw van stagnatie en neergang. Maar dat is een gevolg van bijziendheid, want buiten onze landsgrenzen gebeurde er des te meer: Nederland was als het stille oog in het centrum van de culturele en maatschappelijke orkaan die het continent voorgoed veranderde. Meer dan andere kunstmusea heeft Rijksmuseum Twenthe zich de afgelopen jaren geprofileerd als ‘het museum van de achttiende eeuw’, de periode waarin Europa beslissende veranderingen naar de moderne tijd doormaakte.

Het zal een jaar of zes geleden zijn dat we ons in Rijksmuseum Twenthe realiseerden dat de periode van de verlichting weliswaar een kantelmoment in onze geschiedenis is, maar tegelijkertijd deel uitmaakt van een verandering die is begonnen in de late middeleeuwen en die eigenlijk nog altijd voortduurt. In eerste instantie gekscherend, zijn wij daarom langzamerhand gaan spreken van de ‘ultralange’ achttiende eeuw.

De tentoonstellingen die wij de laatste jaren organiseerden lijken vingeroefeningen te zijn geweest voor een ambitieuze presentatie waarin die hele periode van de westerse geschiedenis, van de late middeleeuwen tot nu, aan de hand van de ontwikkeling van de kunst wordt toegelicht. Denk aan de overrompelende tentoonstelling over de Italiaanse renaissance in 2017, de tentoonstellingen in 2013 en 2014 over de Vlaamse schilderkunst van de vijftiende tot en met zeventiende eeuw of aan de prachtige tentoonstelling met William Turner en aan hem verwante kunstenaars in 2015. Je voelt en weet dat al die tentoonstellingen iets met elkaar te maken hebben. Maar de precieze overeenkomst onttrekt zich aan je waarneming. Wat is de gemeenschappelijke, drijvende

kracht achter al die beeldende stromingen en ontwikkelingen? En kunnen wij dit in één overzicht laten zien?

Voor mij kwam het antwoord op die vraag van de Duitse filosoof en historicus Rüdiger Safranski, toen ik hem in de zomer van 2016 hoorde spreken op een symposium over de Europese identiteit. Safranski noemde de ‘uitvinding’ van het *sceptische individu* de belangrijkste vernieuwing van de Europese of, ruimer gezegd, westerse cultuur. Het sceptische individu is de mens die weliswaar deel uitmaakt van een gemeenschap, maar die het gemeenschappelijke gebruikt om zichzelf te ontplooien. Het sceptische individu is de mens die vraagtekens durft te plaatsen bij hetgeen boven hem is geplaatst, of dat nu God of koning is. De democratie, de scheiding van kerk en staat en de scheiding der machten: het zijn gevolgen van deze westerse,

Geertgen tot Sint Jans

Man van smarten

ca. 1490 — olieverf op paneel — 24,5 x 24 cm — Museum Catharijneconvent Utrecht

sceptische houding waaruit maatregelen zijn voortgekomen voor een nieuwe balans tussen het gemeenschappelijk en het individueel belang. Onze individualiteit als kenmerk van een collectieve identiteit.

Het symposium in Amsterdam was een teken van de tijd. De vraag wie wij zijn is aan de orde van de dag. We zien voortdurend nieuwe ontwikkelingen die ons vermeend universele (lees: westerse) wereldbeeld bedreigen. Technische uitvindingen die ons niet alleen helpen maar die ook de centrale positie van de mens in het geding stellen; ecologische trends die niet alleen

**Andreas Vesalius,
met houtsneden van Jan Stephan van Calcar**

Plaat uit *De humani corporis fabrica libri septem* (pagina 184)
1543 - Universiteitsbibliotheek Utrecht (M fol.92 (Rariora))

Antonio Pollaiuolo

De slag van de naakte mannen
ca. 1470-1475 — gravure en ets — 40,7 x 60,5 cm — Rijksmuseum, Amsterdam

de biodiversiteit bedreigen, maar nu ook de veiligheid van de mens zelf in gevaar brengen. Internet en goedkope vluchten hebben de wereld getransformeerd tot *global village*. En in dat dorp blijkt niet iedereen hetzelfde wereldbeeld en dezelfde waarden te delen.

Wereldwijde netwerken maken alles transparanter en dus ook de ongelijkheid wordt zichtbaarder. De roep om een samenleving waarin niet alleen de westerse, geprivilegieerde mens maar iederéén mee kan doen klinkt luider, maar is niet zonder weerstand. De golven van emoties worden hoger en mensen nemen radicale standpunten in. Eenieder trekt zich terug op de rots van het eigen gelijk. Meer dan ooit vragen we ons af wie we zijn en hoe we zo zijn geworden. Het verhaal van de ultralange achttiende eeuw is het verhaal van de sceptische individu die aan het begin van de eenentwintigste eeuw een heuse crisis lijkt door te maken.

Maar hoe vertel je, aan de hand van beeldende kunst, een verhaal dat zo groot en zo complex is? Het beeldmateriaal is overweldigend: vrijwel ieder westers kunstwerk vormt op

de één of andere manier een illustratie van ons sceptisch individualisme. In de tentoonstelling *De Naakte Waarheid* blijven we daarom dicht op de huid van de mens zelf. Want naakt is de mens die zijn zekerheden één voor één heeft afgelegd. Naakt als metafoor voor de ontwikkeling die de westerse 'beschaving' heeft doorgemaakt. Naakt komen wij nieuwe waarheden onder ogen.

Voor dit boek vroegen wij diverse auteurs te reflecteren op verleden, heden én toekomst van de westerse cultuur en samenleving. Kunsthistoricus Paul Huvenne grijpt terug op de klassieke, Griekse wortels van het individuele en laat zien hoe die klassieke beginselen samen met de joods-christelijke traditie aan het einde van de middeleeuwen tot een voor het individu groeizaam klimaat leidden. Ger Groot herkent in onze blik op het naakte lichaam een 'schizofrene' houding die kenmerkend is voor de moderne, westerse mens, en gaat in zijn essay nader in op de vraag hoe het geobjectiveerde, wetenschappelijk bekeken lichaam zich verhoudt tot een betekenisvol of seksueel lichaam. Bas Heijne schrijft over de paradox van de verlichting: want juist de toename van kennis over de mens – zijn gedrag, zijn brein, zijn biologie – stelt ons in staat de mens beter te manipuleren. Maar hoe zit het dan met onze vrije wil? Ook Marleen Stikker bevraagt de vrije wil anno nu, en pleit voor een herschrijven van ons eigen verhaal op basis van de nieuwe inzichten die technologie en biologisch onderzoek ons bieden.

Arnoud Odding
Directeur Rijksmuseum Twenthe

Andres Serrano

Madonna and Child II

1970-1998 — foto op plexiglas — 150x100 cm — Groninger Museum

Het overbekende, tedere beeld van Maria met haar zoon Jezus, alleen deze keer doordrenkt met urine. Wordt dit vaak geziene beeld uit het christendom hierdoor ontheiligd of geeft het juist uiting aan de band tussen het aardse en het eeuwige?

Anne Wenzel

Der Tod und das Mädchen (nach Hans Baldung Grien)

2010 — keramiek met glazuur — 67 x 40 x 28 cm — Collectie De Nederlandsche Bank

Joep van Lieshout

Pitiful man

2002 — polyerethane foam, fiberglas — 163 x 78 cm — No Hero Foundation

One fatal Tree there stands of
Knowledge call'd,
Forbidden them to taste:
Knowledge forbidd'n?
Suspicious, reasonless. Why
should thir Lord
Envie them that? Can it be sin to
know,
Can it be death?

Albrecht Dürer

Adam en Eva

1504 — kopergravure — 19,2 x 24,7 cm — Teylers Museum, Haarlem

Doreen Flierman en

Arnoud Odding

De Naakte Waarheid

De tentoonstelling *De Naakte Waarheid* verbeeldt de geschiedenis van de mens die zoekt en verandert. Het is het verhaal van het individu dat steeds meer plaats opeist voor zichzelf, het geloof in het grotere, metafysische en goddelijke langzaam verliest en zichzelf steeds meer als het middelpunt van alles ziet. Deze ontwikkeling, deze identiteitsgeschiedenis, wordt in *De Naakte Waarheid* getoond door middel van de naakte mens die een metafoor is voor de West-Europese, sceptische mens die onzekerheid en twijfel durft toe te laten, zijn wereldbeeld ter discussie durft te stellen, die zijn zekerheden aflegt en moet leren omgaan met de vrijheden die hij voor zichzelf heeft gecreëerd en de gevolgen daarvan.

1 Van hemel naar aarde: de mens ontdekt de wereld

Het lot van de kenniszoekende mens staat in Genesis, het eerste bijbelboek, al beschreven: Adam en Eva, staand bij de boom van de kennis van goed en kwaad en Eva die verleid wordt tot het eten van de verboden vrucht. Deze daad heeft onmiddellijke gevolgen: de mens verliest zijn onschuld en moet het paradijs verlaten voor deze zonde. Tegelijkertijd vormt deze zonde een eerste stap op weg naar kennis en ontwikkeling en is het een direct gevolg van de onderzoekende geest van de mens. De teerling is geworpen en de mens is een weg opgegaan die hij niet meer zal verlaten. Hij zoekt verder. Maar altijd is hij zich bewust van het heilige oordeel dat hem wacht. *Memento mori*, gedenk te sterven, het zijn woorden die een waarschuwing in zich dragen en voor velen hun gedragslijn bepalen. Want alles wat men doet, wordt uiteindelijk gewogen en beoordeeld. En wat volgt is de hemel of de hel: het eeuwige leven of de eeuwige verdoemenis. Dit goddelijke oordeel hangt over ieder individu en weegt zwaar.

Anoniem

Adam en Eva verbannen uit het paradijs
ca. 1500-1600 — hout — 34,5 x 22,5 x 7 cm
The Phoebus Foundation, Antwerpen

In de beeldende kunst is de religieuze focus van de mens overduidelijk aanwezig. Het leidt tot werken vol met christelijke beeldtaal: Maria met het kind Jezus, Christus aan het Kruis en het Lam Gods, allen worden zij vele malen verbeeld. Maar het zijn Jan van Eyck en diens tijdgenoten die in de vijftiende eeuw, doordrongen van deze christelijke symboliek, steeds realistischer en analytischer de wereld onderzoeken en schilderen.

De verlichting, meestal geplaatst in de achttiende eeuw, kent zijn conceptie al honderden jaren eerder. Schrijver en poëet Francesco Petrarca legt, met zijn wens terug te keren naar de schoonheid van de Grieks-Romeinse cultuur, in de veertiende eeuw de fundamenteën voor het latere humanisme: dit verlangen wordt in Noordwest-Europa opgepakt en uitgewerkt. Het zijn Desiderius Erasmus en in Engeland zijn goede vriend Thomas More, schrijver van *Utopia* over de

perfecte maatschappij, die als humanisten de toon zetten met hun ideeën over onderwijs, ontwikkeling en het streven naar een omgeving waarin de mens zich optimaal kan ontwikkelen. Het humanisme keert zich scherp af van de opvattingen die heersten in de vroege middeleeuwen: het besef tot een nieuw tijdperk te behoren moet duidelijk worden uitgedragen. Grote bewondering heeft men voor de klassieke oudheid. Men hecht veel belang aan het terugkeren naar deze bronnen, iets wat Erasmus telkens weer benadrukt. Met zijn bekendste werk *Lof der Zotheid* is hij een van hen die de weg vrijmaken voor de reformatie, een schisma binnen het westerse christendom.

Miguel Ximénez

Het Laatste Oordeel met de Heilige Michael die de zielen weegt
ca. 1480-1500 — olieverf op paneel — 111,1 x 96,8 cm
The Phoebus Foundation, Antwerpen

Raphael Coxie

Kruisiging

1540-1616 — olieverf op paneel — 129,5 x 98,5 cm
Bonniefantemuseum (bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Andrea Vanni

Kruisiging, met Madonna en Kind in een medaillon

ca. 1380 — tempera en bladgoud op paneel — 77,5 x 42,5 cm
Bonniefantemuseum (bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Christus sterft voor de zonden van de mens; hij lijdt, zodat wij dat niet meer zouden hoeven. Het lijden en sterven van Christus staan centraal in de christelijke geloofsbeleving en beeldcultuur: deze schuld impliceert een verplichting tot een deugdzaam leven.

In 1517 spijkert Maarten Luther zijn 95 stellingen aan de kerkdeur van de Slotkerk in Wittenberg. Zijn actie is een directe reactie op de levendige handel in aflaten waarmee de pausen nog grotere en mooiere kerken in Rome bouwen. Luthers boodschap: God is alziende en genade kan je niet afkopen. Alleen het geloof doet ertoe, zegt Luther, al het andere is overbodig – ook de kerk en haar priesters. Gods genade heeft geen tussenpersonen nodig. Het enige wat een individu nodig heeft, is een rotsvast geloof in God. Met de overtuiging dat de mens zijn eigen relatie met God moet onderhouden en zelf verantwoordelijk is voor zijn zielenheil, komt er in Luthers hervormde geloofsbelijdenis meer nadruk te liggen op het individu.

Anoniem (Italië)

Christus als man van smarten

ca. 1490-1500 — verf op perkament — 11 x 8,5 cm

Rijksmuseum Twenthe, Enschede

Christus als Man van Smarten, gewond en gemarteld, op zo'n manier afgebeeld dat de toeschouwer ten diepste mee kan voelen. Het onzelfzuchtige lijden, maar ook eigenschappen als moed en nederigheid, maken van Christus een bron van troost en houvast voor velen.

Langzaam ontstaat er een nieuwe mentaliteit, één waarin de mens steeds centraler komt te staan. Kenmerkend voor deze nieuwe mentaliteit is dat de mens zichzelf als maat der dingen gaat beschouwen. Er vindt een verschuiving plaats van de gerichtheid op het bovennatuurlijke – het goddelijke – naar het aardse, naar het hier en nu. Zelfverachting maakt plaats voor zelfbewustzijn. En men gaat met eigen ogen naar de natuur kijken, kritisch denken en allerlei experimenten doen – zoals Leonardo da Vinci dat doet. Net als bij de humanisten is ook in zijn werk de klassieke oudheid de grote inspiratiebron voor een nieuw mensbeeld, niet langer zwoegend en onderdanig, maar prachtig gevormd en sterk genoeg om zijn eigen lot in handen te nemen.

2 Ik denk dus ik ben: de mens ontdekt zichzelf

De nieuwe kijk op mens en wereld betekent niet alleen een andere wijze van uitbeelden, maar ook een andere onderwerpskeuze in de beeldende kunst. God en bijbel zijn niet meer het enige onderwerp. Klassieke mythologische thema's doen hun (her)intrede en ook het individu zelf – vorsten, rijke burgers – wordt met het ontstaan van het portretgenre een belangrijk onderwerp. Met de hernieuwde belangstelling voor de aardse, tastbare werkelijkheid en de bestudering hiervan, wordt de mens niet langer afgebeeld tegen een abstracte achtergrond, maar steeds vaker in een landschap. De mens hervindt zich in een nieuwe zoektocht en die bestaat niet langer uit een zoektocht naar de eeuwige vrede gezeten aan de troon van God, maar uit een zoektocht naar de wereld, naar zichzelf. Men wil zelf handelen, zelf oordelen en zelf denken: het individu wordt steeds belangrijker.

'Ken uzelf', is er te lezen op de tempel van Apollo, bij het orakel van Delphi, en Socrates doet daar nog een schepje bovenop met zijn uitspraak dat het ononderzochte leven het niet waard is geleefd te worden. In de zeventiende eeuw gaan wetenschappers de natuur bestuderen en verklaren vanuit mathematische wetmatigheden. Het heeft tot gevolg dat men radicaal anders gaat denken over de orde van de natuur. Niet alleen planten en dieren, maar ook de mens zelf is onderwerp van onderzoek.

Het is de filosoof René Descartes, onsterfelijk door zijn uitspraak 'ik denk dus ik ben', die met zijn benadering van kennis en onderzoek naar de aard van de menselijke geest de basis legt voor het rationalisme en daarbij gebruikmaakt van sceptische argumenten. De rede wordt de enige of voornaamste bron van kennis. In navolging van Descartes accepteert ook Baruch de Spinoza, filosoof uit de vroege verlichting geen andere verklaring dan die gebaseerd op rede. In zijn filosofie is het goddelijke aanwezig *in* alles en niet in iets buiten ons.

De verlichting is de uiterste reactie op het autoriteitsgeloof. Een groep (radicale) verlichtingsdenkers rond Denis Diderot vraagt zich af: wat is het echte wezen van de mens, wat bepaalt onze identiteit? Hun antwoord is rede, passie en empathie. Volgens Diderot moeten deze elementen de pijlers worden van een seculiere samenleving, iets wat ook gebeurt na de Franse Revolutie, die na veel bloedvergieten leidt tot de bekende leus: vrijheid, gelijkheid, broederschap. Deze leus en een ander gevolg van de revolutie, namelijk de scheiding tussen kerk en staat, worden de fundamenten van onze huidige democratie.

De Franse Revolutie wordt vanuit Duitsland nauwlettend gevolgd door onder andere Johann Wolfgang von Goethe, die als 'Universalgenie' niet alleen de normen en waarden van de verlichting aanhangt, maar ook belang hecht aan het gevoelsleven, zo kenmerkend voor de romantische beweging die eind achttiende eeuw in opkomst was. Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan leiden de ideeën uit de verlichting tot de opstand van de Amerikaanse kolonie tegen de Britse overheersing, wat in 1783 resulteert in onafhankelijkheid.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw vindt er opnieuw een verschuiving plaats. Zoals in de renaissance de nadruk werd verlegd van het hogere en goddelijke naar het aardse, en in de verlichting de rede op de voorgrond trad, ontstaat er in de negentiende eeuw een nieuwe cultuur die het fysieke boven het geestelijke stelt, het materiële boven het ideële. De visie op werkelijkheid verandert. Het echte, het werkelijke wordt in de materialistische cultuur datgene wat fysiek ervaarbaar is, in plaats van het hogere. De christelijke normen en waarden die

de fundamenten vormden van de westerse beschaving, worden ondermijnd door deze nieuwe materialistische massacultuur.

3 Van God los en de wereld binnen bereik: mens en massa

De vrijheid van de een is de onvrijheid van de ander, het is een harde waarheid. Door de vele ontdekkingsreizen, kolonisaties en de handel die hier uit voortkomt, ontwikkelt de westerse Europese mens zich als ondernemer. De Nederlanders worden door hun uitgebreide handelspraktijken in vooral het Verre Oosten wel gezien als de grondleggers van het kapitalisme en de Verenigde Oostindische Compagnie (V.O.C.) als de eerste echte multinational. Worden de koloniën in eerste instantie puur gezien als bron van inkomsten, in het kielzog van Charles Darwin ontstaat er langzaam een ander soort belangstelling, een direct gevolg van de onderzoekende en overheersende aard van de westerse mens. Mensen van andere 'rassen' worden onderzocht, opgemeten en gecategoriseerd op een schaal van toenemende menselijkheid die begint met de orang-oetang en eindigt met de Europeaan, de 'kroon der schepping'. Het leidt tot antropologische tentoonstellingen, bijvoorbeeld op de Wereldtentoonstelling in 1883 in Amsterdam. Het is het begin van globalisering, de wereld komt door deze tentoonstellingen – waar sociale, culturele en technische ontwikkelingen getoond worden – opeens binnen handbereik. Het blijken vooral de daar getoonde technische uitvindingen te zijn die de grootste katalysator voor verandering zijn.

Eén van de belangrijkste ontwikkelingen aan het eind van de negentiende en vroege twintigste eeuw is de industrialisatie die resulteert in de emancipatie van de arbeider, het ontstaan van de middenklasse en uiteindelijk ook tot de emancipatie van de vrouw, die van mening was dat de toenemende individuele vrijheid en het recht op persoonlijke ontwikkeling ook op haar van toepassing moest zijn. Bijna iedereen is nu in staat het leven het hoofd te bieden zonder hulp van God en geestelijke begeleiding van de kerk. In zijn boek *Aldus sprak Zarathoestra* uit 1885 verklaart Nietzsche dat God dood is. De absolute waarden van het traditionele christendom

vallen steeds meer weg. Kunstenaars worden zich bewust van hun individualiteit en vrijheid – in lijn van de toenemende individualisering in de samenleving.

De nieuwe cultuur schijnt vormloos: een overkoepelende stijl die voorheen de tijdperken bepaalde lijkt afwezig. En wat Nietzsche al verwoord heeft, gebeurt: iedere waarheid is voortaan een individuele, persoonlijke waarheid. Men herontdekt de natuur en ziet daarin zijn stemmingen verbeeld. Het reflecteert een culturele ontwikkeling die leidt tot de opkomst van de *Freikörperkultur*, het 'vrije lichaam'. Naakt in de natuur hervindt de mens zijn vrijheid, als een brokstuk van het vroegere paradijs. Paradoxaal in deze periode is dat de ontwikkeling van het individu, juist door de globalisering, industrialisatie en groeiende welvaart, een steeds massaler karakter krijgt.

Eén van de gevolgen van deze steeds massaler wordende wereld is dat de mens zich onbeduidend kan voelen. Dit gevoel van er niet toe doen, zo stelt Erich Fromm in *De angst voor vrijheid*, kan ertoe leiden dat men zich als vlucht uit deze onbeduidendheid onderwerpt aan een machtige autoriteit en in het uiterste geval zelfs onderwerpt aan een dictatuur, zoals in Duitsland in de jaren dertig gebeurt. Tegenover dit gevoel van onbeduidendheid stelt de Franse schrijver en filosoof Jean-Paul Sartre dat ieder mens een uniek wezen is, verantwoordelijk voor zijn eigen daden en zijn eigen lot. Het is deze existentialistische gedachtegang die in de loop van de eeuw steeds meer kracht krijgt. Simone de Beauvoir schrijft in 1949 *De Tweede Sekse* waarin zij pleit voor economische onafhankelijkheid van de vrouw. Het werk wordt vaak gezien als startschot voor de tweede feministische golf. Was de eerste golf verstild na het behalen van doelen als stemrecht voor vrouwen en toegang tot hoger onderwijs, de tweede generatie feministen laat luidruchtiger van zich horen. De Dolle Mina's die in de jaren zeventig opstaan, krijgen wereldwijd belangstelling en hun acties leiden tot talloze resultaten, zoals de opzet van de Emancipatieraad en – indirect – een andere abortuswet. Ook op minder activistische wijze houden steeds meer vrouwen zich bezig met hun positie in de maatschappij.

Rembrandt Harmensz. van Rijn

Diana, badend

ca. 1631 — ets — 17,8x16 cm — Teylers Museum, Haarlem

Jurriaan Gootwyck

Naakt met slapende cupido op bed

1734-1798 — prenttekening — 25,3x34,4 cm — Teylers Museum, Haarlem

Antoon Van Dyck

Heilige Sebastiaan

1627-1632 — olieverf op doek — 197,2 x 139,7 cm — The Phoebus Foundation, Antwerpen

Na de Tweede Wereldoorlog en de gezagsgetrouwe jaren vijftig ontstaat er een nieuwe levenslust. De kerk verliest steeds meer haar moreel gezag en de ontzuiling voltrekt zich, met zich meenemend de gebruiken en rituelen die deze verzuiling in stand houden. De seksuele revolutie ontketent zich en de jeugd eist zijn plek op. Men kan denken, doen en geloven wat hij wil. *Dum vivimus, vivamus*: zolang wij leven, laat ons leven!, lijkt het motto. De stelling wordt toegedicht aan de Griekse filosoof Epicurus die het nastreven van persoonlijk geluk als hoogste goed zag en het vermijden van pijn en verdriet daarom essentieel. Maar waar Epicurus meende dit te bereiken door zo sober mogelijk te leven, wordt bezit nu juist een steeds groter goed.

‘There is no such thing as society, there are only individual men and women’, zegt Margaret Thatcher in 1987. Het geloof in grotere verbanden, zoals gezag, religie en traditie lijkt steeds meer verdwenen. Volgens de Sloveense filosoof Slavoj Žižek leidt dit tot maatschappelijke desintegratie, scepsis tegenover instituties en paranoia. De ideologie van het kapitalisme, waarin iedereen zijn eigen product is dat tot een succes moet worden gesmeed in een voortdurende concurrentiestrijd met de ander, overheerst: de rationele *homo economicus*. Het gaat er niet om wie je bent, maar wat je waard bent. Vooral in Amerika is het belang dat gehecht wordt aan rijkdom en beroemdheid enorm, met uiteindelijk als voorlopige apotheose zakenman Donald Trump als president.

4 En dan?

De tijd van verlichting en ontdekking – die zijn geboorte ziet in de vijftiende eeuw met de opkomst van het humanisme, zijn hoogtepunt kent in de achttiende eeuw en die leidt tot de ontdekking van de wereld en de wetenschap en tot de groeiende autoriteit en macht van het individu – lijkt tot een gewelddadig eind te komen met de aanslagen in Amerika op 11 september 2001. De aanslagen schokken de westerse wereld en leiden bijna onmiddellijk tot het bijstellen van onze mentaliteit. Het autonome individu dat zich aan niets of niemand meer hoeft te onderwerpen, niet langer bang is voor

de eeuwige verdoemenis in de hel en zelfbewust is, ervaart opnieuw angst. Niet langer is vrijheid het hoogste goed, maar veiligheid.

Geschokt realiseert de westerse mens zich dat hij niet de maat van alle dingen is. Daarnaast gloort het besef dat de zaken die hem nu angst aanjagen, gevolgen zijn van de wereld die hij zelf heeft gecreëerd. De dominantie van de witte westerse mens, een direct gevolg van zijn onderzoekende, sceptische mentaliteit, zijn ontdekkingsreizen en de daarmee gepaard gaande kolonisatie van andere landen en volken, wordt eindelijk aan de kaak gesteld, niet alleen door de westerse mens zelf, maar belangrijker nog, door de landen en volken die zoveel te lijden hebben gehad onder de westerse arrogantie. In het multiculturele Europa leidt dit tot spanningen. Nederlanders die hun wortels weten in andere landen en culturen willen zich niet langer tweederangs burger voelen. Hun stem is eindelijk hoorbaar in het maatschappelijke debat.

Dit zijn niet de enige gevolgen. Oorlog en chaos in het Midden-Oosten, armoede in Afrika, zaken die direct kunnen worden herleid naar de acties van de westerse mens, leiden tot een grote stroom vluchtelingen naar Europa wat opnieuw voor discussie is. Vrijheid, gelijkheid en broederschap, het zijn termen die onder druk komen te staan. Is er vrijheid genoeg voor iedereen en is iedereen gelijk of zijn sommigen meer gelijk dan anderen? Daarnaast ziet de overwegend seculiere westerse mens zich geconfronteerd met religie beleden op een manier die hijzelf vergeten is. En wat de één als winst en vooruitgang heeft ervaren, namelijk het afleggen van het geloof, wordt door anderen ervaren als een enorme armoede: we hebben onze ziel verkwanseld. Het is niet duidelijk wie de ander hier meer om veracht in onze overwegend seculiere maatschappij waarin elk individu overtuigd is van zijn recht op zijn waarheid, zijn leefruimte, zijn mening en zijn gelijk.

De leegte die is ontstaan door het weggooien van onze oude normen en waarden leidt tot een zoektocht naar nieuwe zingeving: de sceptische mens zoekt een nieuwe, persoonlijke god. Eén van de kandidaten voor deze functie is het internet

dat een grote rol in ons leven heeft, zich bijna als Heilige Geest over ons heeft uitgestort en de wereld op ongekende wijze verbindt. De digitale wereld wint aan kracht, iets wat ook zichtbaar is bij de generatie die nu opgroeit en die de digitale wereld ervaart als de 'echte' wereld en de 'echte' wereld slechts als een reflectie van de digitale.

Albrecht Dürer

Christus als man van smarten

ca. 1500 — kopergravure — 11,6x7,2 cm — Teylers Museum, Haarlem

Door de steeds intiemer wordende relatie tussen mens en techniek lijkt de individualistische mens een object geworden waarmee iets nieuws kan worden gecreëerd, iets wat in de kunst zichtbaar is in allerlei hybride vormen en wat in de medische wereld tot uiting komt in het toepassen van steeds meer 'vreemde objecten' om ons lichaam gaande te houden. De ontwikkeling van robotica geeft echter ook voeding aan angst. De angst die vroeger werd aangewakkerd door films waarin robots de wereld op gewelddadige wijze overnamen, lijkt door deze ontwikkelingen reëel. Want een robot met beslissingsmogelijkheden, kan ook beslissen zich tegen ons te keren – als een hedendaags monster van Frankenstein. De toenemende kracht van de technische en digitale wereld en de enorme impact die de mens op de natuurlijke wereld heeft, leidt ook tot andere inzichten. Zo stelt kunstenaar herman de vries dat door de verstoorde relatie tussen mens en natuur veel kennis verloren dreigt te gaan. In tegenstelling tot de mensen die zich voornamelijk bewegen in de digitale wereld, ziet hij de natuur als onze primaire realiteit. En daarmee is herman de vries niet alleen: het behoud van de aarde en de wil om de schadelijke effecten van de mens zoveel mogelijk terug te draaien of te beperken, is voor sommigen bijna een nieuwe religie geworden met een geheel eigen cultuur.

Maar met alle vrijheden die zijn gewonnen, alle kennis die is opgedaan en alle angsten die zijn bezworen, kan de sceptische mens slechts vaststellen dat de ene vraag plaatsmaakt voor de andere, en de ene angst alleen maar wordt verruild voor een nieuwe. Wat blijft, is onze angst voor de dood en misschien het besef zoals verwoordt door dichter Rutger Kopland: 'niet de tijd gaat voorbij, maar jij en ik.'

Anoniem (navolger van Hiëronymus Bosch)

Hel

z.j. — olieverf op paneel — 125x98 cm — The Phoebus Foundation, Antwerpen

‘Niets ter wereld is zo rechtvaardig verdeeld als het gezond verstand: gewoonlijk immers meent men in dit opzicht zo goed voorzien te zijn dat zelfs wie anders het moeilijkst tevreden zijn te stellen, er meestal niet meer van verlangen dan wat zij al hebben. Het is niet waarschijnlijk dat iedereen zich hierin vergist. Veeleer blijkt hieruit het vermogen om juiste gevolgtrekkingen te maken en waar en onwaar van elkaar te kunnen onderscheiden – en dat is uiteindelijk wat ‘gezond verstand’ of ‘rede’ betekent – van nature in alle mensen gelijk is.’

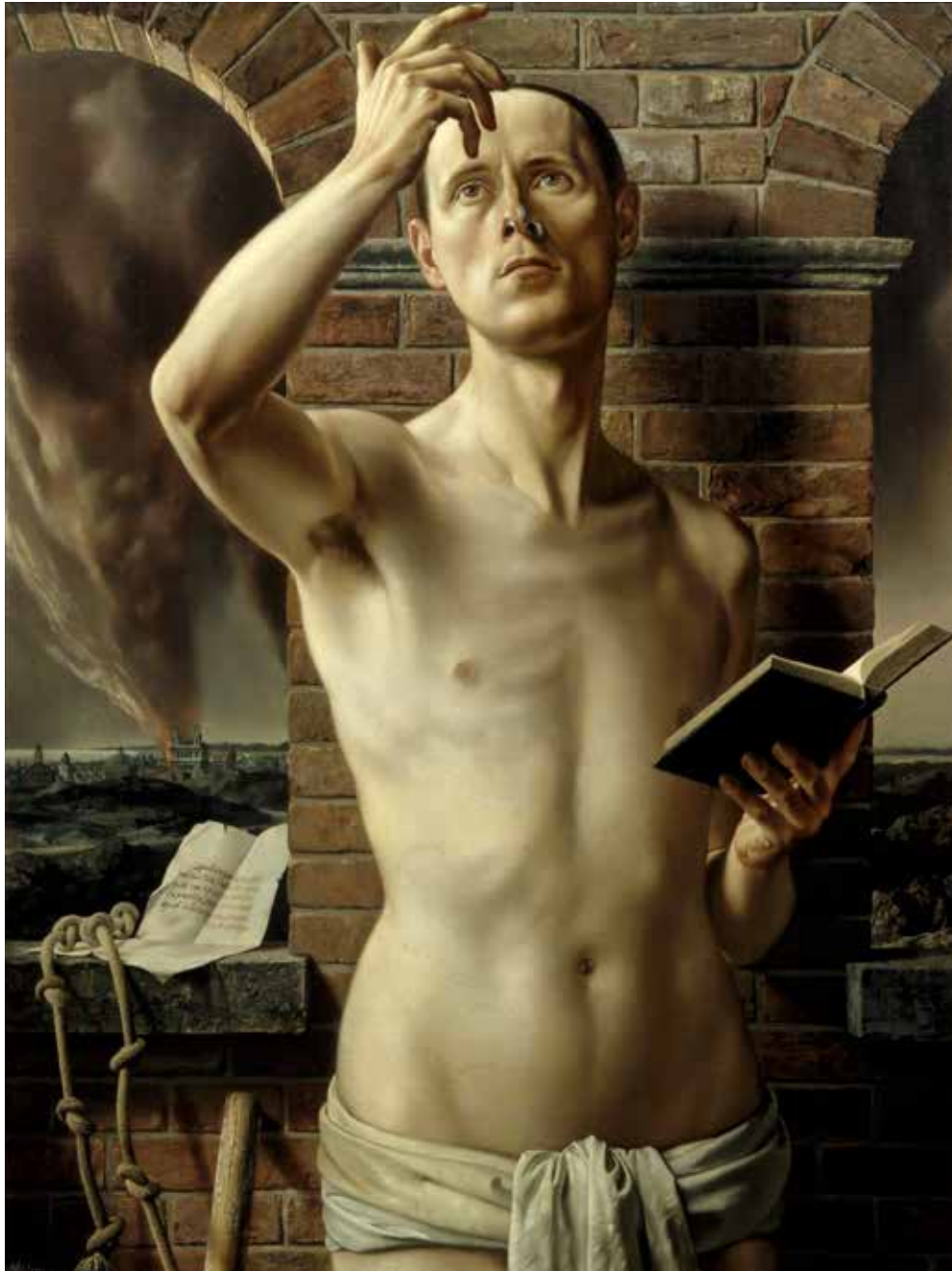

Carel Willink

De Prediker (zelfportret)

1937 — olieverf op doek — 100,5x75,8 cm — Centraal Museum, Utrecht

Carel Willink heeft zichzelf als boeteling afgebeeld, zijn arm naar boven geheven terwijl op de achtergrond het noodlot toeslaat. Op het vel papier links van hem, wordt uit de Bijbelse tekst Prediker 9:10 geciteerd: over de vergankelijkheid van het leven en de tijdelijkheid van het bestaan.

Erich Heckel

Szene am Meer (Badende Frauen)

1912 — olieverf op doek — 96x121 cm — Von der Heydt-Museum, Wuppertal

Erich Heckel was onderdeel van Die Brücke. Dit schilderij laat een belangrijk thema van deze experimentele kunstbeweging zien: de relatie tussen mens en natuur. De baders tonen hier de wens terug te keren naar het één zijn met zichzelf en de natuur.

